

ERGENLERDE DİNDARLIK VE EMPATİ

Adem ŞAHİN*

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, ergenlerde dindarlık ve empati arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. Araştırmanın örnekleme, Konya il merkezinde öğrenim görmekte olan öğrencilerden tesadüfi örneklem yöntemiyle seçilen 311'i kız, 241'i erkek olmak üzere toplam 552 öğrenci ve ergenlerle ilgili bulguları karşılaştırmak için araştırmaya dâhil edilen 72 yetişkinden oluşmaktadır. Araştırmada dindarlığı ölçmek için, "Dini Hayat Ölçeği", empatiyi ölçmek için ise Üstün Dökmen'in "Empatik Eğilim Ölçeği" kullanılmıştır. Araştırma neticesinde, dindarlık ve empati arasında anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Bulgulara göre, ergenlerde dindarlık yükseldikçe empatik eğilim de yükselmektedir.

Anahtar Terimler: Ergen, empati, dindarlık, din, psikoloji.

RELIGIOSITY AND EMPATHY IN ADOLESCENTS

The purpose of this study was to examine the relationship between religiosity and empathy in Turkish adolescents. The sample group of this study consisted of 552 Muslim teenagers randomly selected from high school students in the city of Konya, Turkey, 311 of whom are females and 241 males. In addition, we included 72 adult people to make a comparison between the findings acquired from the adolescents and the adults. The subjects filled out "Religious Life Scale" and Üstün Dökmen's "Emphatic Tendency Scale". Correlation Analysis showed the existence of a significant relationship between religiosity and empathy. The findings have demonstrated that the empathic tendency rises in adolescent's inasmuch as religiosity increase.

Key words: Muslim adolescents, empathy, religiosity, religion, psychology.

Bu araştırmanın amacı, ergenin psikolojik ve sosyal uyumunda etkili olan dindarlık ve empati arasındaki ilişkiyi, bilimsel yöntem ve veriler ışığında incelemektir. Araştırmanın hipotezi, ergenlerde dindarlık ile empatik eğilim arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu; dindarlık yükseldikçe empatik eğilimin de yükseldiği yönündedir.

Din, tarih boyunca insanlığın en önemli fenomenlerinden birisi olmuştur. Yapılan araştırmalar, dünyada yaşayan insanların büyük bölümünün bir dine bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Çok yönlü bir olgu olması ve farklı bağlamlar-

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. adesahin@hotmail.com

da incelenmesi sebebiyle dinin bir çok tanımı yapılmıştır. Bir tanıma göre din, “bireyin kutsalına daha yakın olmasını sağlayan inançlar, ritüeller, prensipler, uygulamalar ve sembollerin organize olmuş sistemleridir” (Koenig, McCullough, Larson, 2001, s.18). Aydın (1987) dini, kitaplı dinler bağlamında “ferdî ve içtimaî yanı bulunan, fikir ve tatbikat açısından sistemleşmiş olan, inananlara bir yaşam tarzı sunan, onları belli bir dünya görüşü etrafında toplayan bir kurum” olarak tarif eder (s.5). Diğer taraftan dindarlık, en geniş anlamda, dindar olma pratiğidir. Daha özel anlamda ise, “kurumsal bağlılık ve emir/tavsiye edilen pratiklerde bulunmak yoluyla, tabiatüstü bir güç hakkındaki muayyen bir akide (doctrine) ile ilişki kurmaktır” (Reich, Oser, Scarlett, 1999, s.71’den nakl. Morris, 2005, s.6). Buna göre din, bir sistemi ifade ederken; dindarlık, dine inanan kişinin tecrübelediği, dinî motivasyonla yaptığı her türlü ibadet ve ahlakî davranışı kapsamaktadır.

Glock (1972), yaptığı gözlem ve araştırmalar neticesinde, dindarlığın inanç, duygu, davranış, bilgi ve etki olmak üzere beş boyutunun olduğunu tespit etmiştir. İnanç boyutu, bireyin inandığı dinin inanç esasları; ibadet boyutu, dinî motivasyonla yapılan davranışları; duygu boyutu, dinin içkin olduğu duygu ve hisleri; bilgi boyutu, dinin inanç esasları ve tarihçesi ile ilgili bilgileri; etki boyutu ise, dinin bireyin yaşamındaki etkilerini, yansımalarını ifade eder.

Her dinin özünde bağlıların inanması gereken bir takım inanç esasları vardır. Kitaplı dinler bağlamında değerlendirildiğinde inanç esasları, dinin teolojisinin ortaya koyduğu Tanrının sıfatları etrafında şekillenir. Mesela, İslam Dini açısından baktığımızda inanç esaslarının temelinde tevhid ilkesi vardır. Bütün diğer inanç esasları, Allah’ın birliğinin açılımıdır. Diğer taraftan, hemen her dinde, dine inanan kişinin yapması gereken bir takım ritüeller, ibadetler vardır. Bunlar, tabir yerinde ise, inancın yansıması, objektifleşmesidir. Dinin emrettiği salt ibadetlerin yanı sıra, bireyin dinî inancı doğrultusunda yapıp ettiği bütün fiilleri de dinî davranışın kapsamına girer. Dinin duygu boyutu ise, bireyin inandığı din bağlamındaki duygu ve hislerini ifade eder. Buna göre sevgi, korku, ümit, vb. duygular, din dilinde günlük hayattaki kullanımlarının dışında özel anlamlara bürünürler. Mesela, Allah korkusu veya peygamber sevgisinden bahsettiğimiz zaman, bu kelimelere herhangi bir insana duyulan sevgi ya da korkudan daha farklı bir anlam yükleriz. Dindarlığın diğer bir boyutu da bilgidir. Bilgi boyutu, bireyin bağlı olduğu dine, inanç esaslarına veya dinin tarihçesine dair bilgileri kapsar. Dindarlığın etki boyutu ise, dinin bireyin yaşamına; duygu, düşünce, tutum ve davranışlarına yansımalarını ifade eder.

Araştırmamızda ilişkilerini ele aldığımız diğer kavram empatidir. Empati, başta psikoloji ve psikiyatri olmak üzere sosyal bilimlerin ilgili dallarında, insan ilişkileri ve iletişim bağlamında araştırmalara konu olmuş önemli bir kavramdır. Empatinin, insanları birbirine yaklaştırma, karşılıklı iletişimin nitelikli ve etkili bir şekilde gerçekleşmesini sağlama, olumlu sosyal davranışları destekleme ve anti-sosyal davranışları engelleme gibi fonksiyonları vardır. İnsanlar arasındaki

ilişkilerde etkili olan önemli bir kişilik özelliği olmasının yanı sıra, empatinin terapötik bir teknik olma yönü de vardır*. Ancak araştırmamızda, empatinin terapötik yönü üzerinde durulmayacak; sadece birinci fonksiyonu dikkate alınacaktır.

Empati kavramı, Almandaki “Einfühlung” ve Eski Yunancadaki “içsel algılama” ve “duygulara nüfuz etme” anlamını ifade eden “empathia” kelimelerine dayanmaktadır. Einfühlung, 20. yüzyılın başlarında estetikle ilişkili olarak “bir insanın kendisini karşısındaki bir nesneye -örneğin bir sanat eserine- yansıtması, kendini onun içinde hissetmesi ve bu yolla o nesneyi özümseyerek anlama süreci” olarak tanımlanmıştır. Kavram, daha sonraları, nesnelere yanı sıra insanların algılanmasını da ifade edecek şekilde kullanılmaya başlanmıştır; eski Yunancadaki “empathia” kelimesinden esinlenerek İngilizceye “empathy” olarak tercüme edilmiş ve böylece, psikoloji ve psikiyatrideki serüveni başlamıştır (Dökmen, 2005, s.339-340).

Empati, ilk kullanımından günümüze kadar geçen tarihsel süreçte farklı anlamlar kazanmıştır. Yapılan tanımlar incelendiğinde, araştırmalara konu olduğu ilk dönemlerden 1950’li yıllara kadar, kavramın bilişsel yönüne daha çok vurguda bulunduğu; 1960’lı yıllarda bilişsel yönünün yanı sıra duygusal yönünün de ön plana çıktığı; 1970’li yıllardan sonra ise, bilişsel, duygusal ve davranışsal boyutlarının birlikte vurgulandığı gözlenmektedir (Dökmen, 2005, s. 341). Şüphesiz son aşamada, Karl Rogers’ın empati konusundaki çalışmalarının önemli etkisi vardır ve bu etki, daha sonra yapılan çalışmalarda kendini açık şekilde göstermektedir.

Rogers, empatiyle ilgili bilimsel çalışmalarında, kavramın farklı tanımlarını yapmıştır. Ancak akademik hayatının son dönemlerinde yaptığı tanımın, diğerlerini de kapsadığı ve bilim çevrelerinde oldukça geniş bir kabul gördüğü söylenebilir. Ona göre empati, “bir kişinin kendisini karşısındakinin yerine koyarak olaylara onun bakış açısıyla bakması, o kişinin duygu ve düşüncelerini doğru olarak anlaması, hissetmesi ve bu durumu ona iletmesi süreci”dir (Rogers, 1983, Çev. Akkoyun; Dökmen, 2005, s. 135).

Son dönemlerde Batı’da empati konusunda verimli çalışmalar yapan Eisenberg empatiyi, “başkalarının duygusal durumunu anlama ya da kavrama neticesinde ortaya çıkan ve diğer kişinin hissettiğinin aynısı ya da benzeri olan duygusal bir tepki” olarak tarif etmiştir (Eisenberg, 2000; Eisenberg ve ark., 1994).

Ülkemizde empati konusundaki çalışmalarıyla ön plana çıkan Dökmen (2005) ise empatiyi, “bir insanın kendisini karşısındaki insanın yerine koyarak

* Mesela, Rogers tarafından geliştirilen danışan merkezli (client-centered) psikoterapi ve Kohut’un Kendilik Psikolojisi Okulu’nda empati, terapinin önemli bir unsurudur (Gülseren, 2001).

onun duygu ve düşüncelerini doğru olarak anlamasıdır” şeklinde tanımlamıştır (s.135).

İlgili tanım ve kuramlar incelendiğinde, empatinin bilişsel, duygusal ve davranışsal olmak üzere üç temel ögesi üzerinde görüş birliğine varıldığı görülmektedir. Bilişsel öge, karşıdaki kişinin bakış açısıyla bakmak, olayları onun gibi algılamak ve değerlendirmek; duygusal öge, karşıdakinin duygularına aynı duygularla karşılık vermek; davranışsal öge ise, vücut dili ve sözlü iletişim yoluyla karşıdakine anlaşıldığını ifade etmektir (Verducci, 2000).

Yapılan araştırmalar, empatinin insan hayatının ilk yıllarından itibaren var olduğunu göstermiştir. Bulgulara göre empati, ilk önce anne-bebek ilişkisinde ve duygusal boyutta başlamaktadır. Bu kabiliyet daha sonra paylaşma davranışının öğrenildiği okul öncesinde gelişmeye devam etmekte; ancak gerçek anlamda, bireyin bilişsel kabiliyetinin olgunluk düzeyine ulaştığı, diğer insanların bakış açıları ve rollerinin daha net algılandığı, daha zengin duygusal ve düşünsel tepkilerin verildiği hayatın ileri dönemlerinde olgunluk seviyesine ulaşmaktadır. Ergenlik dönemi, empatik beceri için gerekli olan gelişim özelliklerinin genel olarak kazandığı bir dönemdir. Her ne kadar “ergen benmerkezciliği” olarak adlandırılan bilişsel gelişim özelliğine sahip olsa da, empati, ergenin sıklıkla yaptığı davranışlardandır (Gülseren, 2001; Gillett, 2006, s.11).

Çocukluk ve yetişkinlik arasında yer alan ergenlik, birçok gelişim ödevinin bir arada gerçekleştiği bir dönemdir. Bu dönemde birey, dini hayat ve empatinin de ilişkili olduğu bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimi en üst düzeyde gerçekleştirme çabası içindedir. Her ne kadar karmaşa ve stresle birlikte ifade edilse de, aslında ergenlik bir yönüyle hayatın yeniden şekillendirilip yapılandırıldığı ve uyumun hedeflendiği bir dönemdir.

Ergenlik döneminde birey, bilişsel ve duygusal açıdan olgunluk seviyesine ulaşmıştır. Ergenler erenliğin ilk yıllarında bu döneme has bir benmerkezciliğe sahip olsalar da, dönemin sonuna doğru karşıdaki kişinin görüş açısına göre düşünebilme, düşünce esnekliği, olay olmadan sonucunu kestirebilme, bir olayı birçok açıdan düşünebilme kabiliyetine kavuşurlar. Bu dönemde ergen, kendi standartlarına eleştirel bir tavır takınır. Bunun sonucu olarak, kendisine ve üyesi olduğu grupların görüşlerine tarafsız bir gözle bakmayı becerebilir (Zeytinoğlu, 1987; Yavuzer, 2002, s. 268).

Ergenlik, duygusal açıdan da oldukça hassas bir dönemdir. Başta bedensel gelişim olmak üzere hızlı ve yoğun şekilde yaşanan değişime ayak uydurma zorunluluğu, onun duygusal açıdan gelgitler yaşamasına sebep olur. Bununla birlikte ergenlik, aynı zamanda, duygusal dengenin arandığı ve gerçekleştiği bir dönemdir. Ergenin bu dönemde tecrübe ettiği arkadaşları tarafından kabul görme isteği, karşı cinse artan ilgisi ve fark edilmeye yönelik girişimleri, empatik becerinin gelişmesine katkı sağlar.

Ergenin sosyal çevresiyle, özellikle ailesi ile ilişkilerinin niteliği de onun duygusal gelişimini, dolayısıyla empatik eğilimini etkiler. Şayet ergen ebeveyni ile sevgi, güven ve karşılıklı anlayışa dayalı bir ilişki gerçekleştirmişse, daha dengeli, duygusal açıdan daha doyumlu bir yaşama kavuşur. Yapılan araştırmalarda empatik, koruyucu, duyarlı ancak cezalandırıcı ve otoriter olmayan; başkalarına yaptığı davranışlarının sonucunu çocuklarına anlatan; onlara iyilikseverlik ve cömertlik yoluyla başkalarını mutlu etme gücüne sahip olduklarını gösteren; duyguları ve problemleri konusunda kendileri ile tartışmaları için cesaretlendiren ebeveynlerin çocuklarının empatik eğilimlerinin diğerlerine göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan, çocuğa fiziksel ceza verme; gözünü korkutma yoluyla doğru davranışa yönlendirme; duygusal ihtiyaçlarını ifade ettiğinde ona karşı tutarsız davranışlarda bulunma; dış odaklı ödül sağlama ve iyi davranışlar yapması için para verme gibi ailesel tutumların çocuğun empati davranışını olumsuz yönde etkilediği saptanmıştır (Cotton, 2001).

Ergenlik, aynı zamanda, bireyin toplumsal kişiliğini aradığı bir dönemdir. Ergen bu dönemde, toplum içerisinde bir yer edinmek adına bir takım girişimlerde bulunur. Kendisi için ideal kişiler tespit eder, onlarla özdeşleşir. Çocuklukta karşı cinse olan düşmanca duygular, bu dönemde ilgiye, onları anlama çabasına dönüşür. Bu dönemde arkadaş grubuna önem verilir. Grubun ön plana çıkardığı davranış şekilleri ve dış görünüşün yanı sıra, fikirleri de ergen için önem arz eder (Yavuzer, 2002, s.267-278). Bütün bu durumlara uyum çabaları, sonuçta ergenin empatik eğilim ve becerisini geliştirir.

Gerek Batı'da ve gerekse ülkemizde yapılan araştırmalarda, empatik düzeyi yüksek ergenlerde paylaşma, başkalarına yardım etme gibi olumlu sosyal davranışların (prosocial behavior) daha çok görüldüğü; buna karşılık, cinsel suç işleyen (Burke, 2001), çete üyesi (Valdez, Kaplan, Codina, 2000), madde bağımlısı (Schreiber, 1992) ve başkalarını kendi çıkarı için kullanan ergenlerin empati düzeylerinin diğerlerine göre daha düşük olduğu saptanmıştır.

Empatinin dindarlık ile ilişkisine gelince, yapılan araştırmalar, ergenlerde dindarlık ile psiko-sosyal uyum arasında pozitif yönde anlamlı ilişkilerin olduğunu, dindar ergenlerin empatinin de dâhil olduğu olumlu sosyal davranışlara diğerlerine göre daha eğilimli olduklarını ortaya koymuştur. Bulgulara göre, ergenlerde dindarlık yükseldikçe benlik saygısı (Şahin, 2005) ve benlik imgesinde yükselme meydana gelmekte (Şahin, 2007a); dindar ergenler, diğerlerine göre daha yüksek duygusallığa, sosyal ilişkilere, bireysel değerlere, meslek ve eğitim hedeflerine, ailesel benliğe, çevre uyumuna, problemlerle baş etme gücüne sahip olmakta (s.108-130); anne-babalarıyla ilişkilerini ve onların çocuk yetiştirme tutumlarını daha olumlu şekilde algılamaktadırlar (Şahin, 2007b). Batı'da yapılan çalışmalarda da genel olarak dindarların, özellikle iç güdümlü dindarların, başta empati olmak üzere yardım, merhamet, fedakarlık ve dürüstlük gibi olumlu sosyal davranışlara daha çok eğilim gösterdikleri (Hallahmi, Argyle, 1997, s.200-2003); din-

dar ergenlerin intihar düşüncesi, zararlı alışkanlıklar, erken yaşlarda cinsel ilişki, suç işleme gibi psiko-sosyal uyumu bozan davranışları daha az yaptıkları; yani dindarlık yükseldikçe bu tür davranışların yapılma sıklığında düşme meydana geldiği tespit edilmiştir (Donehau ve Benson, 1995).

Allport'a (1950) göre, dini anlama ve bağlılık, bilişsel olgunlaşmaya dayanır. Din, çocukların başkalarının bakış açılarını anlama kabiliyetinin gelişmesini doğrudan ya da dolaylı olarak etkiler. Çocuklar büyüdükçe, benmerkezcilikleri (egocentric) zayıflar ve başkalarının duygusal durumlarını anlamaya başlarlar. Bireysel yaşamdaki öneminin bilişsel olarak kavranıldığı ergenlik döneminde din, ailenin etkisinden çıkar ve kendi iradesiyle benimsediği ya da reddettiği bir olgu olarak kişiliğin bir parçası olmaya başlar (s.34-37).

Allport'un dinî yönelim ölçeği bağlamında geliştirdiği iç güdümlü-dış güdümlü dindarlık kavramları da dindarlık-empati ilişkisini açıklama açısından önemlidir. Ona göre, iç yönelimli dindar, dinî doktrin ve imana kendini adanmış iken; dış yönelimli dindar dine menfaat gözüyle bakar. Allport'a göre, dış yönelimli dindarlar başkalarının ihtiyaçlarını kavrayamazlar; buna karşılık iç yönelimli dindarlar, yardım davranışının dinî pratiklerde gerekli olduğunu kabul ederler. Bu kavramlaştırma, teorisyenlerin olumlu sosyal davranışla dindarlığı ilişkilendirmesine kapı açmıştır. Buna göre, kişi ne kadar dindarsa ve dindarlığı da özellikle iç güdümlü ise, başkalarına o kadar çok ve farklı şekillerde yardım edecektir. Araştırmacılar, Allport'un iç yönelimli dindarlık kavramının olumlu sosyal davranışla ilişkisinden hareketle, iç yönelimli dindarlığı yüksek olan kişilerin dış yönelimli dindarlardan daha empatik olabileceklerini kabul etmektedirler (Nakl. Morris, 2005, s.4).

Diğer taraftan dinin genel anlamda olumlu sosyal davranışlar (prosocial behaviors) konusundaki emir ve yasakları da, bireylerde empatik eğilimi artırabilir (Morris 2005, s.13; Gillett, 2005, s. 87). Din, aynı zamanda, bireyde birtakım bilişsel şemalar oluşturarak olayları algılama, değerlendirme ve tepkilerini belirleme imkânı sunabilir (Şahin, 2007c). Bu bağlamda örgün ve yaygın eğitim kurumları ve ailede verilen din eğitiminde, İslam Dini'nin emir ve tavsiye ettiği olumlu sosyal davranışların çocukluktan başlayarak öğretilmesi, bunların yapılmasının dinî bir gereklilik olduğu bilincinin yerleştirilmesini, dolayısıyla ergenlerin bu tür davranışlara daha meyilli olmasını sağlayabilir. Nitekim ilgili ayet ve hadislerde, kişinin kendisi için istediğini mü'min kardeşi için de istemedikçe gerçek anlamda iman etmiş sayılmayacağı (Buhari, iman 7); komşusu açken, kendisi tok olan kimsenin olgun bir mü'min olmadığı (Buhari, Edebü'l-Müfred, 61; İbn Ebi Şeybe, Kitabü'l İman, s.33); insanların kusurlarının yüzlerine vurulmamasının, mümkün oldukça af yolunun tutulmasının daha iyi olduğu (Teğabun, 14; Araf, 199); Allah'ın merhametli olanlara merhamet edeceği (Ebu Davud, edep 66; Tirmizi, Birr 16); insanlara merhamet etmeye, merhamet etmeyeceği (Buhari, Tevhid 2); çocuklar, yaşlılar ve kimsesizlerle ilişkilerde onların özelliklerine uygun

olarak davranılması, mesela ibadetlerin çok uzun tutularak güçsüz, yaşlı ve çocukların zor durumlara düşmelerine sebep olunmaması (Buhari, ezan 62; Müslim, salat 189,196); hizmetçiler ve kölelerin de insan olduğu, onlara nazik davranılması, evde ne yenilip içiliyorsa onlara da aynılarının yedirilip içirilmesi (Buhari, iman 22, Et'ime 55; İbn Mace, Edep 10), anne-babaya yetimlere, kimsesizlere, ihtiyaç sahiplerine iyi davranılması, onların korunup gözetilmesi gerektiği bildirilmektedir (İsra, 23-24).*

METOD

Örneklem

Araştırmamızın örneklemini, Konya il merkezindeki ilköğretim ve liselerde öğrenim görmekte olan öğrencilerden tesadüfi örneklem yöntemi ile seçilen 552 ergenden oluşmaktadır. Örneklem grubundaki deneklerin %19.6'sı (s=108) 12-14 yaş, %70.5'i (s=389) 15-17 yaş, %10'u (s=50) 18-21 yaş grubundan; % 56.3'ü (s=311) kız, %43.7'si erkek; %6.2'sinin (s=34) ailesinin ekonomik düzeyi yüksek, %28.6'sının (s=158) ortanın üstü, %58'inin (s=320) orta, %4.3'ünün (s=24) ortanın altı, %1.4'ünün (s=8) düşük; %4.5'i (s=25) hayatının büyük bölümünü köy-kasaba gibi küçük yerleşim birimlerinde, %8'i (s=44) ilçe merkezi, %86.2'si (s=476) il merkezi, %1.1'i (s=6) yurt dışında geçirmiş; %94.2'sinin (s=520) anne babası birlikte, %2.5'inin anne babası ayrı yaşamakta iken, %0.4'ünün (s=2) annesi, %2.5'inin (s=14) babası, ve %0.2'sinin (s=1) hem annesi ve hem de babası yaşamamakta; %60.3'ünün annesi (s=333) ilkököl, %13'ünün (s=72) ortaokul, %16.5'inin (s=91) lise, %9.8'inin (s=54) üniversite mezunu; %25'inin (s=138) babası ilkököl, %12'sinin (s=66) ortaokul, %23.2'sinin lise, %39.5'inin (s=218) üniversite mezunu; %81'inin (s=447) dini hayatının şekillenmesinde en önemli faktör ailesi iken, %6.7'sinin (s=37) kur'an kursu, %2.7'sinin (s=15) dini cemaat, %2.7'sinin ilköğretim ve liselerdeki din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri, %1.8'inin (s=10) cami hocası ve %1.8'inin (s=10) imam hatip lisesi eğitimi etkili olmuştur. Bulgulara göre, deneklerin %0.9'u (s=59) annesinin dindarlık düzeyini düşük olarak görürken, %1.4'ü (s=8) ortanın altı, %22.1'i (s=122) orta, %37.7'si (s=208) ortanın üstü ve %37.7'si (s=208) yüksek kabul etmekte; diğer taraftan, %2.4'ü (s=13) babasının dindarlık düzeyini düşük, %4.2'si (s=23) ortanın altı, %24.6'sı (s=136) orta, %34.2'si (s=189) ortanın üstü ve %33.3'ü (s=184) yüksek olarak algılamaktadırlar.

Araştırmamıza ayrıca, empatik eğilim-dindarlık ilişkisi açısından ergenlerle karşılaştırmalarda bulunmak üzere, basit tesadüfi yöntemle seçilen ve 72 yetiştikten oluşan bir grup örneklem alınmıştır. Otuz beş ve yukarı yaştan deneklerden oluşan bu grubun %47.4'ü (s=34) kadın, % 52.6'sı (s=38) erkektir.

* Empati ile ilgili ayet ve hadisler ve bunların empati açısından değerlendirilmesi için bkz. Şentürk, 2003; Ağırman, 2006; Altun , 2006.

Veri Toplama Araçları

Araştırmamızda dindarlıkla ilgili verileri toplamak için D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerince geliştirilen “Dini Hayat Ölçeği” (DHÖ) ; empatik eğilimi ölçmek için ise Üstün Dökmen’in “Empatik Eğilim Ölçeği” (EEÖ) kullanılmıştır.

DHÖ, dinî hayatın Glock (1972) tarafından öne sürülen dört boyut esas alınarak geliştirilen bir ölçek olup, toplam 31 maddeden meydana gelmektedir. Ölçeğin inanç boyutu 4, duygu boyutu 7, davranış boyutu 10 ve bilgi boyutu 10 maddeden oluşmaktadır. Ölçekten alınacak en düşük puan 0, en yüksek puan 69 olup, araştırmada dindarlık puanı olarak ifade edilecektir.

Ölçeğin inanç boyutu, katılıyorum (2), kararsızım (1), katılmıyorum (0) seçeneklerini içermekte olup, alınabilen en yüksek puan 8, en düşük puan 0’dır. Duygu boyutu, hiç (0), biraz (1), çok (2), pek çok (3) seçenekleri üzerinde işaretlenebilmekte; cümlelerde ifade edilen duygu veya tecrübelerin şiddet ve derecesini ölçmektedir. Bu boyuttan en az 0, en çok 21 puan alınabilmektedir. Davranış boyutunda ise maddeler, ölçülmek istenen dini davranışın sıklık derecesine göre, hiç (0), bazen (1), çoğu zaman (2), her zaman (3) şeklinde işaretlenebilmektedir. Bu boyuttan alınacak en az puan en yüksek puan 30, en düşük puan ise 0’dır. DHÖ’de ölçülen son boyut, bilgidir. Bilgi boyutunda seçenekler doğru ve yanlış şeklinde oluşturulmuş ve her doğru cevap için 1 puan takdir edilmiştir. Bu boyuttan alınabilen en az puan 0, en yüksek puan 10’dur.

DHÖ’nün üniversite öğrencileri için güvenilirlik ve geçerlik çalışmaları Şahin (1999) ve Yıldız (2006); ergenler için güvenilirlik-geçerlik çalışmaları ise Şahin (2005) tarafından yapılmıştır.

Araştırmamızda kullandığımız Empatik Eğilim Ölçeği (EEÖ), Dökmen (1988) tarafından bireylerin empatik eğilimlerini ölçmek için geliştirilmiştir. Likert türü bir ölçek olan EEÖ, 20 maddeden oluşmaktadır. Ölçekteki her bir madde, tamamen uygun, oldukça uygun, kararsız, oldukça aykırı ve tamamen aykırı seçenekleri üzerinden cevaplanabilmekte olup, 1’den 5’e kadar puanlandırılmaktadır. Ölçekten alınabilecek puan en düşük puan 20; en yüksek puan, 100’dür. Deneklerin ölçekten aldıkları puanların yüksek olması empatik eğilimin yüksekliğini, düşük olması ise düşük olduğunu gösterir.

Dökmen (1988), güvenilirlik-geçerlik çalışmaları bağlamında ölçeği üniversite öğrencilerinden bir gruba üç hafta ara ile uygulamış ve ölçümler arasındaki korelasyonun $r=.82$; ölçeğin maddelerinin iki yarı grubundan elde edilen puanlar arasındaki korelasyonun $r=.88$ ve Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısının $.72$ olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca, 24 kişilik bir denek grubunun EEÖ ve Edwards kişisel tercih Envanteri’nin “Duyguları Anlama” bölümünden aldıkları puanlar arasındaki korelasyonun $r=.68$ olduğu tespit edilmiştir.

Yaptığımız literatür taraması neticesinde, ölçeğin ergenler için güvenilirlik-geçerlik çalışmasının daha önce yapılmadığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine,

ölçeğin ergenler için güvenilirlik-geçerliliğini test etmek üzere, Dökmen'in oluşturduğu maddeler değiştirilmeden 100 ergenden oluşan bir örneklem grubuna üç hafta ara ile uygulanmış; neticede, iki ayrı uygulamada ulaşılan puanlar arasındaki korelasyonun $r=.95$, ($P<.006$); Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısının $.53$ olduğu tespit edilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırmada, deneklerin demografik özellikleri, frekans ve yüzdelerle verilmiştir. Değişkenler arası ilişkilerin gücü ve yönünü tespit etmek için Pearson Korelasyon Analizi; bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenlerdeki değişimi ne oranda açıkladıklarını saptamak için Çoklu Regresyon Analizi ve bağımsız değişkenlerin dindarlık ve empatik eğilim arasındaki korelasyona etkisini tespit etmek için Kısmi Korelasyon Analizi teknikleri kullanılmıştır. Verilerin analizi, SPSS 14 paket programı kullanılarak yapılmıştır.

BULGULAR

Araştırmamızın bu bölümünde ilk olarak, dindarlık ve dindarlığın boyutlarının empatik eğilimle ilişkileri; daha sonra, dindarlık ve empatik eğilimle ilişkili olduğu varsayılan değişkenlerle birlikte değerlendirildiğinde, dindarlık ve empatik eğilimden her birinin diğerindeki değişimi ne oranda açıkladığı; dindarlığın boyutlarının empatik eğilimi açıklama düzeyleri ve son olarak, dindarlık ve empatik eğilim arasındaki ilişkiyi hangi faktörlerin etkilediği analiz edilecektir.

Tablo 1. Değişkenler arası korelasyonlar

	dindarlık	empati	inanç	Duygu	davranış	Bilgi
Dindarlık	1	,253(**)	,265(**)	,796(**)	,834(**)	,346(**)
Empatik eğilim	,253(**)	1	,044	,176(**)	,239(**)	,086(*)
İnanç	,000	,000	1	,215(**)	,096(*)	,026
Duygu	,000	,298	,000	1	,423(**)	,036
Davranış	,000	,298	,000	,000	1	,394
Bilgi	,834(**)	,239(**)	,096(*)	,423(**)	,148(**)	1
Yaş	,000	,044	,545	,394	,001	
Cinsiyet	,062	,032	,016	-,021	,034	,218(**)
Ailenin ekonomik düzeyi	,148	,459	,709	,616	,428	,000
	,017	-,155(**)	-,039	,006	-,016	,110(**)
	,695	,000	,364	,891	,702	,010
	-,052	,036	,033	,004	-,074	-,064
	,224	,397	,449	,918	,083	,137

Hayatın en uzun süresinin geçtiği yerleşim birimi	,014	,033	-,042	-,020	,037	,030
	,748	,442	,323	,641	,386	,488
Anne babanın durumu	-,115(**)	-,034	-,051	-,081	-,083	-,086(*)
	,007	,431	,233	,058	,051	,043
Annenin eğitim düzeyi	-,176(**)	,068	,018	-,086(*)	-,172(**)	-,144(**)
	,000	,111	,667	,044	,000	,001
Babanın Eğitim Düzeyi	-,087(*)	,090(*)	-,039	-,133(**)	-,046	,054
	,042	,036	,362	,002	,283	,203
Annenin Dindarlık Düzeyi	,370(**)	,051	,102(*)	,321(**)	,296(**)	,096(*)
	,000	,233	,017	,000	,000	,024
Babanın Dindarlık Düzeyi	,305(**)	,025	,022	,229(**)	,276(**)	,113(**)
	,000	,566	,613	,000	,000	,008

** P<.01, *P<.05

Yapılan korelasyon analizleri neticesinde, ergenlerde dindarlık ile empatik eğilim arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu, dindarlık yükseldikçe empatik eğilimin de yükseldiği tespit edilmiştir ($r = .253$, $P < .01$).

Diğer taraftan, dindarlığın duygu ($r = .176$, $P < .001$), davranış ($r = .239$, $P < .001$) ve bilgi ($r = .086$, $P < .05$) boyutları ile empatik eğilim arasında da anlamlı ilişkilerin olduğu; buna karşılık, dindarlığın inanç boyutu ile empatik eğilimin ilişkisinin ($r = .044$) anlamlılık düzeyine ulaşmadığı saptanmıştır. Buna göre, dindarlığın duygu, davranış ve bilgi boyutlarından alınan puanlar yükseldikçe, empatik eğilim puanları da yükselmektedir. Diğer taraftan, ilgili korelasyon katsayıları karşılaştırıldığında, empatik eğilimin en güçlü ilişkisinin davranış boyutu ile olduğu; onu, duygu ve bilgi boyutlarının takip ettikleri görülmektedir. Bu sonuçlara dayanarak, ergenlerde dindarlığın empatik eğilim ile ilişkisinin daha çok davranış, duygu ve bilgi boyutu bağlamında gerçekleştiği söylenebilir.

Tablo 2. Dindarlık ve Empatik Eğilimi Açıklayan Faktörlerin Regresyon Analizi

Model 1	Bağımlı Değişken: Empati	T	Sig.
	Standartlaştırılmış Beta Katsayısı		
(Constant)		7,124	,000
Yaş	,045	1,062	,289
Cinsiyet	-,148	-3,475	,001
Ailenin ekonomik düzeyi	,042	,961	,337
Hayatın en uzun süresinin geçtiği yer	-,001	-,019	,985
Anne babanın durumu	,042	1,009	,313

Annenin eğitim düzeyi	,075	1,566	,118		
Babanın Eğitim Düzeyi	,086	1,791	,074		
Annenin Dindarlık Düzeyi	,010	,183	,855		
Babanın Dindarlık Düzeyi	-,057	-1,112	,267		
DİNDARLIK	,302	6,584	,000		
Model	R	R Square	Adjusted R Square	F	Sig.
1	,341	,116	,099	6,867	000

Model 2	Bağımlı Değişken: Dindarlık	T	Sig.		
	Stand. Beta Katsayısı				
(Constant)		15,153	,000		
Yaş	,052	1,359	,175		
Cinsiyet	-,031	-,782	,435		
Ailenin ekonomik düzeyi	-,108	-2,714	,007		
Hayatın en uzun süresinin geçtiği yer	,053	1,366	,172		
Anne babanın durumu	-,066	-1,724	,085		
Annenin eğitim düzeyi	-,124	-2,813	,005		
Babanın Eğitim Düzeyi	-,047	-1,057	,291		
Annenin Dindarlık Düzeyi	,273	5,776	,000		
Babanın Dindarlık Düzeyi	,156	3,334	,001		
EMPATİK EĞİLİM	,255	6,584	,000		
Model	R	R Square	Adjust. R Square	F	Sig.
2	,505	,255	,240	17,806	000

Uyguladığımız çoklu regresyon analizleri neticesinde, diğer değişkenlerle birlikte değerlendirildiğinde empatik eğilimi açıklayan en önemli faktörün dindarlık olduğu ($\beta = .302$; $P < .001$); dindarlığı cinsiyetin takip ettiği ($\beta = -.148$, $P < .001$) tespit edilmiştir. Buna karşılık, dindarlığı açıklayan faktörlere dair analiz neticesinde, ergenlerde dindarlığı en yüksek düzeyde annenin dindarlık düzeyinin açıkladığı ($\beta = .273$); onu empatik eğilim ($\beta = .255$), babanın dindarlık düzeyi ($\beta = .156$), annenin eğitim düzeyi ($\beta = -.124$) ve ailenin ekonomik düzeyinin ($\beta = -.108$) takip ettiği saptanmıştır. Bu sonuca göre, ilgili faktörler arasında empatik eğilimi en üst düzeyde açıklayan faktör dindarlık iken; dindarlığı açıklayan faktörler arasında birinci sırada annenin dindarlık düzeyinin geldiği, empatik eğilimin ise annenin dindarlık düzeyinden sonra ikinci sırada yer aldığı görülmektedir.

Tablo 3. Empatiyi Açıklayan Dindarlığın Boyutlarının Regresyon Analizi

Model 3	Bağımlı Değişken:Empati	Standartlaştırılmış Beta Katsayısı	t	Sig.
(Constant)			6,821	,000
inanç		,005	,115	,908
duygu		,092	1,973	,049
davranış		,192	4,159	,000
bilgi		,054	1,295	,196
R	R Square	Adjusted R Square	F	Sig.
,258	,067	,060	9,777	000

Diğer taraftan, dindarlığın boyutlarıyla ilgili yaptığımız analizler, boyutlar içerisinde empatik eğilimi davranış ($\beta=.192$, $P<.001$) ve duygunun ($\beta=.04$) açıkladığını ve dini davranışın empatik eğilimi açıklama düzeyinin duyguya göre daha güçlü olduğunu göstermiştir. Buna göre, dindarlığın empatik eğilimle ilişkisinin, öncelikle dini davranış ve daha sonra dini duygu ile bağlantılı olduğu; inanç ve dini bilginin ilişkisinin ise belirginlik kazanmadığını söylenebilir.

Tablo 4. Dindarlık ve Empatik Eğilim Net Korelasyon

Dindarlık/EmpatikKorelasyon (Pearson)	Kontrol edilen değişken	Dindarlık/ Empati Net korelasyon	Etki
,253(**)	Yaş	.251(**)	0
,253(**)	Cinsiyet	.259(**)	0
,253(**)	Ailenin ekonomik düzeyi	.267(**)	-
,253(**)	Hayatın en uzun süresinin geçtiği yer	.253(**)	0
,253(**)	Anne babanın durumu	.250(**)	0
,253(**)	Annenin eğitim düzeyi	.270(**)	-
,253(**)	Babanın Eğitim Düzeyi	.263(**)	-
,253(**)	Annenin Dindarlık Düzeyi	.252(**)	0
,253(**)	Babanın Dindarlık Düzeyi	.255(**)	0

**P<.001

Araştırmamızda, dindarlık ve empatik eğilim arasındaki ilişkiye üçüncü faktörlerin etkileri de analiz edilmiş ve neticede, iki değişken arasındaki korelasyonun ($r=.253$), ailenin ekonomik düzeyi ($r=.267$), annenin eğitim düzeyi ($r=.270$) ve babanın eğitim düzeyi ($r=.263$) değişkenlerinin etkisi sabit tutulduğunda yükseldiği, yani bu değişkenlerin dindarlık ve empatik eğilim arasındaki ilişkiyi olumsuz yönde etkiledikleri tespit edilmiştir. Buna karşılık, yaş, cinsiyet, hayatın en uzun süresinin geçtiği yer, anne-babanın durumu, annenin dindarlık düzeyi ve babanın dindarlık düzeyi değişkenlerinin etkisinin olmadığı saptanmıştır.

Araştırmamızda ayrıca, karşılaştırmada bulunmak amacıyla empatik eğilim-dindarlık ilişkisinin yetişkinler açısından nasıl gerçekleştiğine de bakılmıştır. Yapılan analiz neticesinde, ergenlerde olduğu gibi ($r=.253$, $P<.000$), yetişkinlerde

de dindarlık ile empati arasında anlamlı ilişkinin olduğu ($r=.269$, $P<.04$) tespit edilmiştir. Bu sonuca göre, her ne kadar iki değişken arasındaki ilişki yetişkinlerde ergenlere göre biraz daha güçlü olsa da, ilişkinin anlamlılık düzeyinin ergenlerde yetişkinlere göre daha yüksek olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan, dindarlık ve empatik eğilim puanlarının ortalamalarına baktığımızda, yetişkinlerde dindarlık puanlarının ortalamasının, $x=61.94$, empatik eğilim puanlarının ortalamasının $x=67.15$; ergenlerde ise, dindarlık puanları ortalamasının $x=60.04$, empatik eğilim puanlarının ortalamasının $x=64.32$ olduğu; yetişkin ve ergenlerin puanlarının hem dindarlık ($t=-2,709$, $P<.008$) ve hem de empatik eğilim ($t=-2,465$, $P<.01$) açısından anlamlı farklılık gösterdikleri tespit edilmiştir. Bu sonuca göre, her ne kadar yetişkinlik döneminde daha güçlü olsa da, dindarlık-empatik eğilim ilişkisinin, ergenlerde de pozitif yönde anlamlı ve onların psiko-sosyal uyumları için önemli olduğu söylenebilir.

DEĞERLENDİRME

Din ve dindarlık, son yıllarda ülkemizde üzerinde en çok tartışılan konulardandır. Bu tartışmalarda bazen din üzerinden dindar; bazen de dindar üzerinden din hakkında spekülasyon düzeyini aşmayan değerlendirmelerin yapıldığı gözlenmektedir. Bazıları dindarları, dogmatik, muhafazakar, önyargılı, kendi içine dönük, katı inançlara sahip, iletişime kapalı bireyler olarak kabul etmekte; bir kısım dindar da, dindarları eleştirenlerin kendilerini anlayamadığını, empati yapamadıklarını, önyargılı olduklarını ifade etmektedirler. Yapılan tartışmalar zaman zaman toplumumuzu germekte, çatışmalara yol açacak seviyelere gelebilmektedir. Şüphesiz bu problemin altında yatan sebeplerden birisi, insanlar arası iletişimde empatinin yeterince yapılmamasıdır. Ergenler örneklem alınarak gerçekleştirilen bu çalışmanın amacı, dindarlık ve empatik eğilim arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır.

Araştırma neticesinde, ergenlerde dindarlık ile empatik eğilim arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin olduğu, dindarlık yükseldikçe empatik eğilimin de yükseldiği; dindarlık ve empatik eğilimle ilişkili olan diğer faktörlerle birlikte değerlendirildiğinde, empatik eğilimi en yüksek düzeyde dindarlığın açıkladığı; onu cinsiyetin takip ettiği tespit edilmiştir. Buna karşılık, dindarlıktaki değişimi açıklayan en önemli faktörün annenin dindarlık düzeyi olduğu; empatik eğilimin annenin dindarlık düzeyinden sonra ikinci sırada geldiği; babanın dindarlık düzeyi, annenin eğitim düzeyi ve ailenin ekonomik düzeyinin onları takip ettiği saptanmıştır.

Yaptığımız literatür taraması, çalışmada ulaştığımız bulguların, daha önce yapılan ve genel olarak psiko-sosyal uyum ve olumlu sosyal davranışlar ile dindarlık arasındaki ilişkileri; daha dar kapsamda ise, empati-dindarlık ilişkisini inceleyen çalışmaların sonuçları ile benzerlik gösterdiğini ortaya koymuştur.

Ergenlerde dindarlığın benliğe etkisini incelediğimiz bir çalışmada (Şahin, 2007a), dindarlık ile arkadaş ilişkilerine sıcak bakma, arkadaşlarının kendisi hak-

kındaki yargılarını dikkate alma, yeni arkadaşlıklar kurmaya istekli olma gibi olumlu sosyal davranışları kapsayan benliğin sosyal ilişkiler boyutu arasında anlamlı ilişkilerin olduğu; dindarlık düzeyi yüksek ergenlerin, sosyal ilişkiler alt boyundan diğerlerine göre daha yüksek puanlar aldıkları ve dindarlık ile sosyal ilişkiler boyutu arasındaki korelasyonun cinsiyet ve din eğitimi değişkenleri tarafından olumlu şekilde etkilendiği tespit edilmiştir (s. 150–153).

Araştırmada ayrıca, ergenlerde dindarlık ile duygusal düzey arasında da pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin olduğu; dindarlık düzeyi yükseldikçe duygusal düzeyin de yükseldiği; dindar ergenlerin diğerlerinden daha yüksek duygusal düzey puanlarına sahip oldukları; ailenin dindarlık düzeyinin dindarlık ve duygusal düzey arasındaki ilişkiyi olumlu yönde etkilediği saptanmıştır (s.148).

Peak (2006), 148 yetişkini örneklem olarak gerçekleştirdiği çalışmada, dindarlık ile algılanan duygusal zeka arasındaki ilişkiyi araştırmış ve neticede, iç güdümlü dindarlık ile algılanan duygusal zeka arasında ve özellikle de duygusal zekanın duygusal anlayış, duygusal empati ve bilişsel empati boyutları arasında anlamlı ilişkilerin olduğunu tespit etmiştir.

Francis ve Robbins (2006), Tanrı imgesi ve empati arasındaki ilişkiyi inceledikleri ve 7, 8, 9, 10 ve 11. sınıflarda öğrenim gören 1826 öğrenciyi örneklem aldıkları çalışmada, olumlu Tanrı imgesi ile yüksek empatik kapasite arasında anlamlı ilişki olduğunu ve bu ilişkinin, cinsiyet ve kişilikteki bireysel farklılıklar kontrol edildikten sonra anlamlılık düzeyine ulaştığını tespit etmişlerdir.

Robbins ve arkadaşları (2006) tarafından yapılan ve 258 Güney Afrikalı öğrencinin örneklem alındığı bir diğer çalışmada da, olumlu Tanrı imgesi ile yüksek düzeyde empati; buna karşılık, olumsuz Tanrı imgesi ile düşük düzeyde empati arasında anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir.

Araştırmamızda, dindarlığın yanı sıra, davranış, duygu ve bilgi boyutlarının da empatik eğilimle pozitif yönde anlamlı ilişkilerinin olduğu saptanmıştır. Analiz sonuçları, ergenlerin boyutlardan aldıkları puanlar yükseldikçe empatik eğilim puanlarının da yükseldiğini; ancak, empatik eğilimdeki değişimi açıklayan en önemli faktörün davranış boyutu olduğunu; onu, duygu boyutunun takip ettiğini göstermiştir. Buna göre, ergenlerin dinî davranışlarının, empatik eğilimle ilişkilerde ön plana çıktığı söylenebilir.

Daha önce yaptığımız çalışmalarda da, dindarlığın boyutlarının ilgili bağımlı değişkenlerle anlamlı ilişkilerinin olduğu, bağımlı değişkenlerdeki değişimi farklı düzeylerde açıkladıkları, ancak dinî davranışın bu konuda diğer boyutlardan daha çok ön plana çıktığı tespit edilmiştir.

Nitekim ergenlerde dindarlık-benlik saygısı ilişkisini incelediğimiz bir araştırmanın (2005) bulgularına göre, dindarlığın inanç, davranış, duygu ve bilgi boyutları yükseldikçe, benlik saygısı da yükselmekte; ancak, dindarlığın boyutları arasında benlik saygısındaki değişimi anlamlı düzeyde sadece dinî davranış açıklamaktadır. Benzer bulgulara dindarlığın benliğe etkisini incelediğimiz araştır-

mamızda da ulaşılmıştır (Şahin, 2007a). Yapılan analizler neticesinde, dindarlığın boyutları ile benlik imgesi arasında anlamlı ilişkilerin olduğu; ancak benlik imgesindeki değişimi en yüksek düzeyde dinî davranışın açıkladığı; onu sırasıyla, duygu, bilgi ve inanç boyutlarının takip ettiği tespit edilmiştir (s.133-135).

Watson ve arkadaşları (1985), Allport ve Ross tarafından geliştirilen “İç Güdümlü-Dış Güdümlü Dindarlık”, Mehrabian ve Epstein’in geliştirdiği “Mehrabian Duygusal Empati Ölçeği” ve “Hogan Empati Ölçeği”ni kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmada, empati ile iç güdümlü dindarlık arasında pozitif yönde anlamlı; buna karşılık, dış güdümlü dindarlık arasında negatif yönde anlamlı ilişkilerin olduğunu tespit etmişlerdir. Bulgulara göre, empati-dindarlık ilişkisinde dindarlığın türü önem arz etmektedir. Nitekim, araştırmanın bulgularına göre, deneklerin empati düzeyleri, iç güdümlü dindarlık arttıkça yükselmekte; dış güdümlü dindarlık arttıkça düşmektedir.

Araştırmamızda dindarlık ve empatik eğilimin yanı sıra, bu iki değişkenle ilgili olduğunu düşündüğümüz yaş, cinsiyet, ailenin ekonomik durumu, hayatın en uzun süresinin geçtiği yerleşim birimi, anne babanın hayatta olma ve birlikte yaşama durumları, annenin eğitim düzeyi, babanın eğitim düzeyi, annenin dindarlık düzeyi ve babanın dindarlık düzeyi bağımsız değişkenleri de analizlere dâhil edilmiştir.

Yapılan analizler neticesinde, yukarıda geçtiği üzere, empatik eğilimi sadece dindarlık ve cinsiyetin açıkladığı; buna karşılık dindarlığı, önem sırasına göre annenin dindarlık düzeyi, empatik eğilim, babanın dindarlık düzeyi, annenin eğitim düzeyi ve ailenin ekonomik düzeyinin açıkladığı saptanmıştır. Bu sonuca göre, dindarlığın empatik eğilime göre daha kapsamlı bir kavram olduğu söylenebilir.

Araştırmamızda dikkat çeken bir diğer bulgu ise, ilgili bağımsız değişkenlerden ailenin ekonomik düzeyi, annenin eğitim düzeyi ve babanın eğitim düzeyinin dindarlık-empatik eğilim ilişkisini olumsuz yönde etkilemesi; buna karşılık diğer değişkenlerin bu ilişkiye herhangi bir etkilerinin olmamasıdır. Bulgulara göre, ailenin ekonomik düzeyi, annenin eğitim düzeyi ve babanın eğitim düzeyi değişkenlerinin dindarlık ile negatif yönde ilişkileri vardır. Buna göre, ailenin ekonomik düzeyi ve anne-babanın eğitim düzeyi yükseldikçe ergenin dindarlık düzeyinin düşmesinin ve babanın eğitim düzeyi hariç ilgili değişkenlerin empatik eğilimle ilişkilerinin anlamlılık düzeyine ulaşmamasının dindarlık-empatik eğilim ilişkisini olumsuz yönde etkilediği söylenebilir.

SONUÇ

1. Ergenlerde dindarlık ile empatik eğilim arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Dindarlık yükseldikçe empatik eğilimde de yükselme meydana gelmektedir.

2. Ergenlerde dindarlığın davranış, duygu ve bilgi boyutları ile empatik eğilim arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler vardır. İlgili boyutlardan alınan puanlar yükseldikçe empatik eğilim puanları da yükselmektedir.

3. Dindarlığın boyutları arasında empatik eğilimle en yüksek ilişkisi olan boyut davranıştır. Davranışı sırasıyla duygu ve bilgi boyutları takip etmektedir. Diğer taraftan dindarlığın inanç boyutu ile empatik eğilim arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

4. İlgili bağımsız değişkenlerle birlikte değerlendirildiğinde, ergenlerde dindarlığı en yüksek düzeyde annenin dindarlık düzeyi açıklamakta; onu sırasıyla empatik eğilim, babanın dindarlık düzeyi, annenin eğitim düzeyi ve ailenin ekonomik düzeyi değişkenleri takip etmektedirler.

5. İlgili bağımsız değişkenlerle birlikte değerlendirildiğinde, ergenlerde empatik eğilimi en yüksek düzeyde dindarlık açıklamakta; dindarlığı, cinsiyet takip etmektedir.

6. Dindarlığın boyutları açısından analiz edildiğinde, ergenlerde empatik eğilimi en yüksek düzeyde dinî davranış açıklamakta; onu, dinî duygu takip etmektedir. İnanç ve bilgi boyutları ise, empatik eğilimi açıklamamaktadırlar.

7. Ergenlerde dindarlık ve empatik eğilim arasındaki ilişki, ailenin ekonomik düzeyi, annenin eğitim düzeyi ve babanın eğitim düzeyi tarafından olumsuz yönde etkilenmekte; yani, bu değişkenler sabit tutulduğunda dindarlık-empatik eğilim ilişkisi daha güçlü şekilde gerçekleşmektedir.

8. Dindarlık ve empatik eğilim arasındaki ilişki, her ne kadar yaşlılarda ergenlere göre biraz daha güçlü olsa da, yaşlılar ve ergenler açısından dikkat çekici bir farklılık göstermemektedir.

KAYNAKÇA

- Ağırman, Cemal (2006). İdeal Bir Davranış Biçimi Olarak 'empati' ve Hadislerde Empati Örnekleri, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10,2, s.23-53.
- Allport, Gordon W. (1950). *The Individual and His Religion*, The Macmillan Company, Toronto.
- Altun, Muhammet, (2006). *İslam Eğitim Geleneğinin Temel kaynaklarında Empatik Yaklaşım*, A.Ü. sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Aydın, Mehmet S. (1987). *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir.
- Bayramoğlu, Ali (2006). "Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz" Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Laikler, Tesev Yayınları, İstanbul.
- Beit-Hallahmi, B., Argyle, M., (1997). *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience*, Routledge, London, New York.
- Buhari, Ebu Abdillah Muhammet b. İsmail el Buhârî, *el Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
- Burke, David M. (2001). Empathy in Sexually Offending and Nonoffending Adolescent Males, *Journal of Interpersonal Violence*, 16, 3, s.222-233.

- Cotton, Kathleen (2001). Developing Empathy in Children and Youth, <http://www.nwrel.org/scpd/sirs/7/cu13.html>, 12.12.2007.
- Donahue, M. J., Benson, Peter L. (1995). Religion and the Well-Being of Adolescents. *Journal of Social Issues*, 51, s.145-160.
- Dökmen, Üstün (1988). Empatinin Yeni Bir Modele Dayalı Olarak Ölçülmesi ve Psikodrama İle Geliştirilmesi, *A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 21,1-2, s.155-190.
- Dökmen, Üstün (2005). *İletişim Çatışmaları ve Empati*, Sistem Yayıncılık, 33. baskı, İstanbul.
- Ebü Dâvud, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*, Çağrı Yayınları, I-V, İstanbul 1981.
- Eisenberg, Nancy, (2000). Emotion, Regulation and Moral Development, *Annual Review of Psychology*, 51, s.665-697.
- Eisenberg, N., Fabes Ra., Murphy B., Karbon M., Maszk P., ve Diğ., (1994). The Relations of Emotionality and Regulation to Dispositional and Situational Empathy-Related Responding, *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, s.776-97.
- Francis, L. J., Pearson, P. R, (1987). Empathic Development During Adolescence: Religiosity the Missing Link?', *Personality and Individual Differences*, 8, s.145-148.
- Francis, Leslie J., Robbins Mandy (2006). God Images and Empathy: A Study Among Secondary School Pupils in England, *God Images and the Religious Imagination*, Edited by P. Hegy Lewiston, s.67-88, Edwin Mellen Press, Lampeter.
- Gillett, Kyle Stephan (2006). Parental and Religious Influence on Adolescent Empathy and Antisocial Behavior Among Latino and Euro-American Youth: an Investigation of Mediating and Moderating Effects, Unpublished Doctoral Dissertation, Texas Tech University, Texas.
- Glock, C., Y., (1972). On The Study of Religious Commitment, *Religions'Influence in Contemporary Society: Readings in the Sociology of Religion*, s.38-56, Ed. Joseph E. Fulkner, Charles E. Merrill Publishing Co, Ohio.
- Gülseren, Şeref (2001). Eşduyumu (Empati): Tanımı ve Kullanımı Üzerine Bir Gözden Geçirme, *Türk Psikiyatri Dergisi*, 12, 2, s.133-145.
- İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l İman*, (Neşr. El Albani), Dimaşk, tsz.
- İbn Mâce, Abdurrahman b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünenü İbni Mace*, tlk., S. Cemil Attâr, I-II, Beyrut, 1995.
- Koenig, H., G., McCullough, M., E., Larson, D., B., (2001). *Handbook of Religion and Health* Oxford University Press, New York.
- Morris, Bethanie Renee (2005). *Emphatic Adolescents: Associations with Religiosity and Sprituality*, Unpublished Master Thesis, West Virginia University, West Virginia.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin, Müslim Bin Haccac el Kuşeyrî, *Sahihu Müslim*, I-III, (thk. M. F. Abdalbaki), Çağrı Yayınları, 1981.
- Peak, Ellen (2006). Religiosity and perceived emotional intelligence among Christians, *Personality and Individual Differences*, 41,3, s. 479-490.

- Robbins, Mandy , Francis, Leslie J. and Kerr Shirley (2006). God Images and Empathy Among a Group of Secondary School Pupils in South Africa, *Religion and Theology*, 13,2, s.175-194.
- Rogers, Carl (1983). Empatik Olmak, Değeri Anlaşılmamış Bir Varoluş Şeklidir, (Çev: F. Akkoyun), *A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16, 1, s.103-124.
- Schreiber, K., (1992). The Adolescent Crack Dealer: A Failure in The Development of Secondary School Pupils in England, *Journal of The American Academy of Psychoanalysis*, 20, 241-249.
- Simons, Leslie Gordon, Simons Ronald L. Conger Rand D., (2004). Identifying the Mechanisms whereby Family Religiosity Influence the Probabilty of Adolescent Antisocial Behavior, *Journal of Comperative Family Studies*, 35,4, s.547-564.
- Şahin, Adem (1999). İlahiyat Mühendislik ve Tıp Fakültelerinde Okuyan Öğrencilerde Dini Hayatın Boyutları Üzerine Bir Araştırma, Yayınlanmamış Doktora Tezi, DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Şahin, Adem (2005). Ergenlerde Dindarlık-Benlik Saygısı İlişkisi, *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 19, s. 187-197.
- Şahin, Adem (2007a). Ergenlerde Dindarlık ve Benlik: Dindarlığın Ergen Benliğine Etkisi Üzerine Bir Araştırma, Adal Ofset, Konya.
- Şahin, Adem (2007b). Ergenlerde Dindarlık, Algılanan Anne-Baba Dindarlığı ve Çocuk Yetiştirme Tutumları Arasındaki İlişki”, *Marife*,7,1, s.221-247.
- Şahin, Adem (2007c). Din Psikolojisinde Bilişsel Yaklaşım: McIntosh’un ‘Bilişsel Bir Şema Olarak Din’ Teorisi Örneği, *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 23, s.35-49.
- Şentürk, Habil, (2003). Psikolojide Empati Kavramı ve Hz. Peygamber’in Bazı Hadisleri, *V. Kutlu Doğum Sempozyumu 18-19 Nisan 2002*, s.157-160, SDÜ İlâhiyat Fakültesi Yay., Isparta.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sünenü’t-Tirmizî*, thk. Sıtkı Cemil Atâr, I-V, Beyrut, 1994.
- Valdez, A., Kaplan C., D., Codina E., (2000). Psychopathy among Mexican American Gang Members: A Comparative Study. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 44, s.46-58
- Verducci, Susan (2000). A Conceptual History of Empathy and A Question It Raises for Moral Education, *Educational Theory*, 50,1, s.63-80.
- Watson, P. J., Hood, R., W., Hood, Morris R., J., and Hall J., R., (1985). Religiosity, sin and self esteem. *Journal of Psychology and Theology* 13, S.116-28.
- Yavuzer, Haluk (2002). *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, 22. baskı, İstanbul.
- Yıldız, Murat (2006), Ölüm Kaygısı ve Dindarlık, İzmir İlâhiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- Zeytinoğlu, Zeynep (1987). Piaget: Zihin Gelişimi Kuramı, *Ergenlik Psikolojisi*, Der. Bekir Onur, s. 51-66, Hacettepe-Taş Kitapçılık, Ankara.